

תועלת וגדרי זכות וחובה בקדיש על הנפט

1. מקור המנהג ואצמו ההלכתי

מחזור ויטרי ח"א סי' קמ"ד

מעשה ברבי עקיבא שבהיותו מתבודד במדבר וחוזר על משנתו, פגש באדם אחד ערום ושחור כפחם, רץ כמרוצת הסוס וחבילת עצים גדולה על כתפו, גזר עליו רבי עקיבא והעמידו, ואמר לו, מת אנוכי, ובכל יום פוקדים עלי מלאכי חבלה הממונים עלי לחטוב עצים ושורפים אותי בהם, מפני שעברתי על כל מצות התורה.

אמר לו רבי עקיבא, כלום שמעת אם יש לך תקנה, אמר ליה שמעתי שהיו אומרים אלמלי היה למסכן הזה בן שעומד בתוך הקהל ואומר קדיש, וברכו את ה' המבורך, והקהל עונים אחריו יהא שמיה רבה מברך, וברוך ה' המבורך, מיד היו פוטרם אותו מן העונש.

שאל רבי עקיבא לעירו ולשער מקומו, ומצא את בנו כשעודנו ערל ולא נימול, נטלו ומלו, והושיבו לפניו ללמוד תורה, ולא היה מקבל, עד שישב עליו רבי עקיבא ארבעים יום בתעניות, ויצאה בת קול שנתקבלה תפלתו. ולמדו תורה קריאת שמע תפילה וברכת המזון. והעמידו בתוך הקהל ואמר קדיש וברכו את ה' המבורך, וענו הקהל אחריו.

באותה שעה התיירו את המת ופטרוהו מן הפורענות. ובא לרבי עקיבא בחלום, ואמר לו רבי תנוח דעתך בגן עדן כשם שהנחת את דעתי והצלתי מדינה של גיהנם.

זוהר חדש מגילת רות

רבי זמיראה נפק לחקל... **אמר ליה ברא שבק בעלמא א"ל הן. חד ברא שביק והוא רשע כאבוא ואיהו ינוקא דאזיל בבי מטבחיא. חפש אבתריה ונטיל ליה ולעי ליה באוריית' עד דאוליף ליה מקרא וצלותא וקריאת שמע. לבתר אוליף ליה משנה ותלמוד והלכות והגדות עד דאתחכם יתיר והיינו רבי נחום הפקולי.** אמאי קרו ליה הפקולי כמד"א פקו פליליה [ישעי' נח] דאפיק לאבוא מן דינא דההוא עלמא. וכמה חכימי דרא דנפקו מיניה אקרון פקולי... אמר ר' חייא בר אבא כהאי גוונא אירע ליה לרבי עקיבא:

בית יוסף יורה דעה סימן שעו

כתב הכל בו (פח.) על מה שנמצא בהגדה שפעם אחת פגע רבי פלוני באחד שהיה מקושש עצים וכו' אמר ליה אין מי שיצילני אם לא שיאמר בני קדיש אחד או יפטיר בנביא **על זה פשט המנהג לומר בנו של מת קדיש בתרא כל שנים עשר חודש וגם להפטיר בנביא ויש שמתפללין כל מוצאי שבת תפלת ערבית לפי שבאותה שעה חוזרין הרשעים לגיהנם ואפשר שתגן עליהם אותה תפלה** [עכ"ל].

דרכי משה הקצר יורה דעה סימן שעו אות (ט)

תשובת הר"י מקורבייל וזה לשונו על דבר הקדיש של נוחי... ושמעתי שהעולם טועים לומר שלא יועיל כל כך קדיש בשבת או תפלה כקדיש נער בחול וטעות הוא שאם יועיל קדיש חסר כל שכן קדיש שלם ושאר התפלה שלימה שיתפלל הבן בשבת או בחול ואותו מעשה דהגדה שצוהו לומר קדיש קטן היה **ואדרבה כמעט הגדולים שאומרים קדיש חסר גוזלים הקטנים כיון שאפשר להם בקדיש שלם וקדושה ותפלה שלימה ואני עוד היום כשאני מגיע ליום שמת בו אבי או אמי אם מגיע בימי החול אני מתפלל עד הקדיש החסר ואני מניח לקטן את שלו וזקן אחד הגיד לי שצוה את בניו שלאחר מותו אחר שבעת ימי האבלות יתפללו עד שלשים יום חול ושבת וכן שמעתי שאמר בעל הרוקח וכן צויתי את בני כשנפטרה אמם עד כאן לשון ר"י מקורבייל.**

ים של שלמה מסכת קידושין פרק א סימן סג

מצאתי כתוב, שאם האב מוחה בבנו שלא יאמר קדיש על אמו, כי מקפיד עליו, מאחר שהוא חי, כבודו קודם. ולי נראה דאין לשמוע לו, מאחר שנהגו מאבותינו הקדושים לומר קדיש יתום, מעובדא דר' עקיבא, שמורה ממנו שהוא זכות ונייח נפש לשוכני עפר לומר קדיש, הוי כאלו אומר לו שלא יעשה דבר שהוא מדברי סופרים, ובפרט מאחר שמצינו (ל"א ע"ב) שתקנו (לומר) שמחוייב לומר תוך שנה ראשונה הריני כפרת משכבו, כל שכן לומר קדיש, ועוד, אביו שמוחה בדבר, עובר על ואהבת לרעך כמוך, ואסור לו לשמוע בעניין זה. אכן מה שנהגו אבלים ללבוש שחורים לכבוד המת, שאין זה כלל מן החיוב, פשיטא שיכול למחות בו:

שו"ת חיים שאל חלק א סימן ה

וגדולה מזו כתב מהרש"ל בים של שלמה פרקא קמא דקדושין סימן ס"ג דאב שמיחה בבנו שלא לומר קדיש על אמו לא ישמע לו דכיון שנהגו כך מעובד' דר' עקיב' שמורה ממנו שהוא נחת רוח לשוכני עפר לו' קדיש הו"ל כאלו אמר לו שלא יעשה דבר מד"ס =מדברי סופרים= ע"ש הרי דאף בדבר שלא נזכר בש"ס והוא מנהג שנתסד מכח מ"ש בהגדה במעשה רבי עקיבא קרי ליה מצוה מד"ס... ואף כי יש לדון בהא דכתב מהרש"ל דכיון דמנהג זה לא בא בש"ס ולא במדרשים וכנראה שהוא מנהג אחרונים רצוני אחר הש"ס ואפש' אחר הגאונים דעשו קבע באמירת קדיש היתומים והוסיפו כמה דינים בזה בפולין ובאשכנז באמירת היתומים קדיש כמו שהאריכו האחרונים אשר לא כתוב בש"ס ובספרי הפוסקים הראשונים. כל כי הא יש פנים לו' דישמע לאביו.

ילקוט יוסף ביקור חולים ואבלות הערות סימן ל - דיני קדיש ואזכרה אות א

ואף שענין הקדיש על אב ואם לא הוזכר לא בהרי"ף ולא ברמב"ם ובהרא"ש, וגם לא בדברי מרן השלחן ערוך, כתב בגשר החיים חלק א' (עמוד שיד) דלרוב פשיטותו שהיה מנהג קבוע ומיוסד לא היה צורך לחז"ל להודיע מעצם הדבר של אמירת הקדיש. וכיוצא בזה כתב בפירוש המשניות להרמב"ם מנחות פרק ד' דדברים שהיו מפורסמים בזמן חיבור המשנה והיו ידועים ונהוגים ביד כל העם, לא ראו צורך לכתבם.

אין על הבן לומר קדיש בעד זקנו או בעד זקנתו יותר מאדם אחר, שהרי ענין זה תלוי בחיוב הכבוד, ואין בן הבן חייב בכבוד זקנו. אמנם מאחר שנהגו שאף איש נכרי שאינו קרוב אומר קדיש בשביל אחר, ואף במקום שיש מי שאומר קדיש בשביל אב או אם, אלא שאינו אומר כל כך כמו שאומ' מי שאומר קדיש בשביל אב או אם, ונוהגין להטיל פשרה ביניהם, שיטול הנכרי השליש או הרביעי, והנשאר יטול האומר בשביל אביו או אמו, כ"ש האומר בשביל זקנו או זקנתו שראוי הוא שיטול חלק, אף במקום שיש מי שאומר בשביל אב ואם. ויתכן שיעשו דרך פשרה, שהאומר בשביל אב או אם יאמר ב' פעמים, והאומר בשביל זקנו או זקנתו יאמר פעם אחת, ודוקא בענין הקדיש, אבל בענין התפלה כך הוא לי האומ' בשביל אביו או אמו כמו האומר בשביל אחר שאינו קרוב, שאין הדבר תלוי אלא ברצון הקהל, שהתפלה היא להשם במקום קרבן צבור דהיינו התמידין, ואין ראוי שיהיה אדם מקריב קרבנם שלא מדעתם ורצונם. הילכך מי שירצו הקהל שיאמר התפלה הוא יזכה בה ולא אחר.

מצאתי כתוב אחד מדיורי העיר היה אומר קדיש עבור אמו שמתה בעיר ואחד שכיר מלמד בעיר והיה אומר קדיש עבור אמו אבל לא מתה בעיר ולא היתה דירתה בעיר ואחת היתה זקנה שנח נפשה בעיר **ולא עזבה בן ולא בת וקרוביה שכרו אחד שיאמר קדיש עבור נפשה** ועל כן שלחו למוריני הרב ר' יוחנן נשמתו עדן וזה טופס תשובתו ראיתי דבריך על דבר הקדיש יודע לך כי אין הענין תלוי בפרעון עולי העיר אם אין לו ודר בעיר אף על פי שדר בשכירות נקרא בן חלק ואם דר בעיר אף על פי שהוא בשכירות יהיה לו לפי הענין חלק ואם שום אחד מהקדישים הוא בעד מת שמת בעיר יש לו חלק מכח המת ומכחו ואם דר בעיר ואפילו שכיר חלק אחד והם שני חלקים ומי שאין כלל דר ואין המת מן העיר אין לו חלק כלל כן אמרתי בלבי כדין ונהגתי במקומי נאום המדבר יוחנן בן מוריני הרב ר' מתתיה דטריוו"ש ז"ל:

שו"ת רב פעלים חלק ד - אורח חיים סימן ז

קדיש שיאמרו כל הקדישים כולם ביחד אך למדנו מתשובה הנז' שמנהג קדמון היה להם להשכיר אדם לומר קדיש בשביל נפש הנפטר נמצא יש תועלת בזה אף על פי שהוא איש זר. וכן מוכח ג"כ מתשובת מהרי"ק ז"ל...

וראיתי להרב מהר"פ ז"ל בספ' חיים בי"ד סי' קי"ד שכתב מה שנהגו בעירנו אזמיר ובכמה עיירות שנותנים קדיש בתרא להרב מורה צדק שבעיר שמעתי מפי קדוש מ"ר הרב הגדול מ"ז אור הירח ז"ל שהיה אומר כי יען אמירת הקדיש היא להגן על הנפש המת להצילו מן גיהנם והרי יש כמה מתים שבישראל שלא זכו לבנים שיאמרו קדיש עליו ולכן תיקנו שיאמר הרב מורה צדק קדיש והוא מגין לכל נפשות מת שמתו שאין להם מי שיאמר קדיש בעדם זת"ד עכ"ל ע"ש.

הנה מוכח דיש תועלת בקדיש למת אפילו ע"י איש זר שאינו קרובו ועל כן יפה הוא עושה זה השואל להשכיר אחד יר"ש שיאמר בכל יום קדישים בעבור נפש...

שאלה בתולה גדולה שנפטרה ואין לה זרע לומר קדיש בשבילה ואביה רוצה שישכיר לה אדם אחד שיאמר קדיש בכל יום בשבילה יען כי הוא יש לו עסקים אצל הערביים ומוכרח לישב שם כמה חודשים ולהתפלל ביחיד ועל כן נעשה שואל אם יש תועלת למת בקדיש שאומר בשבילה איש זר שאינו קרוב שלה.

תשובה **זאת שאין לה זרע ודאי אם יאמר אביה הקדיש בעבורה יש בזה תועלת טפי מאיש זר שאינו קרוב שלה אך עכ"ז היכא דלא אפשר בו אה"נ יהיה לה תועלת בקדיש של אחר אף על פי שאינו קרוב שלה כי דבר זה שנהגו להשכיר אחד לומר קדיש על המת היכא דאין לו קרובים הוא מנהג קדמון ומנהג ישראל תורה היא והראיה שזה מנהג קדמון ויש לו סמך ע"פ חכמים הוא ממ"ש מרן ז"ל בב"י בסוף יו"ד... והנה דין תביעה זו בקדישים לא שייכא במקומותינו כי כאן נוהגים שכל היתומים והקרובים שאומרים**

שו"ת תורה לשמה סימן תיב

רבי עקיבה שאין תועלת לו בקדיש אלא אם יאמר הבן בעצמו. על כן יש להסס בזה להביא אדם אחר לומר קדיש.

מיהו מצאתי שהמג"א ז"ל כתב שאם הבן רוצה להעמיד אחר במקומו לומר קדיש היכא שהבן יש לו אונס שאינו יכול לומר קדיש הוא בעצמו טוב להעמיד אדם בשכר מלומר אחר קדיש בחנם נמצא לפ"ז יש תועלת לנפטר בקדיש שאומר אדם בשכר **ואולי כי ע"י השכר שנותן הבן חשיב כאילו הוא עצמו אומר הקדיש.**

והנה ע"ד השאלה אם יועיל הקדיש לשניהם ביחד... והשתא לפ"ז יש לומר בנידון השאלה הגם דיועיל הקדיש לאביו ולאמו עכ"ז מאחר שהוא מחוייב לעשות נחת רוח שלם לאביו וגם לאמו בתוך י"ב חודש בקדיש נמצא אינו עושה בעבור כל אחד מצוה שלימה וה"ז דומה כמו הפרש שיש בין אדם העושה ס"ת כולו משלו ובין העושה ס"ת בשותפות עם אחר וכן הדבר הזה שנמצאו אביו ואמו הם שותפים בקדיש.

... ועל כן לפ"ז יש לדון בנידון השאלה דישכור אדם לומר קדיש בעבור אחד מהם אך אחרי הישוב נראה דלאו שפיר למעבד הכי ויותר טוב לומר הוא בעצמו קדיש בעבור שניהם ויהיה להם הקדיש בשותפות ולא יאמר קדיש בשביל אחד וישכיר אדם בשביל אחד יען דאם יעשה כן נמצא הוא מזלזל בכבוד אחד מהם כי בודאי לכל"ע קדיש דידיה עדיף ובודאי כל אחד

שאלה מי שנפטרו אביו ואמו בשנה אחת סמוכים זה לזה אם עולה הקדיש לשניהם או"ד צריך לשכור אחד שיאמר קדיש בשביל אחד מהם כי קדיש שלו עולה בשביל אחד ולא לשנים. וכן הספק הזה יפול גם בעד הנר שהמנהג להדליק נר בעד נפש הנפטר כל י"ב חודש אם ידליק נר א' לשניהם או"ד צריך ב' נרות...

תשובה בענין שכירות הקדיש לשכור אדם שיאמר קדיש לכאורה יש להסס בזה כי מה מועלת לנפטר בקדיש של אחרים אם לא יהיה זה האומר קדיש הוא בנו של הנפטר דאז ברא מזכה אבא והלא התועלת של הקדיש לנפטר למדו אותה מן האגדה שנמצא במדרש שרבי עקיבה מצא מת אחד שהיו דנים אותו ביסורים מרים ושאל אותו וכו' וא"ל ששמע אומרים אם היה לו בן שאומר קדיש יש לו תקוה להצלתו ושאל שם עירו ושמו וטרח רבי עקיבה מאוד עד שמצא את בנו שהיה רשע ובור והביאו אצלו ולמדו תורה ואמר קדיש וכו' ובא אביו בחלום אצל רבי עקיבה וא"ל תנוח דעתך וכו' ע"ש ראה כמה טרח אותו צדיק עד שהניח את בנו של אותו אדם לומר קדיש על אביו ועכ"ז לא אמר הוא בעצמו קדיש בעבורו תיכף באותו היום מאחר שחש עליו להצילו ואפילו שנאמר שרצה לעשות עמו חסד גמור לזכות את בנו עכ"ז היה אומר הוא עצמו קדיש תיכף כדי שיועיל לו ויקל מעליו היסורין כי עד שמצא את בנו ולימדו לומר קדיש היה צריך לזה כמה ימים אלא ודאי שידע

מהם רוצה בקדיש ידידיה וא"כ אם יאמר הוא קדיש בשביל אביו וישכור אחד בשביל אמו מאי חזית שיאמר בשביל אביו ולא יאמר בשביל אמו והלא הוא חייב בכבוד שניהם בהשוואה כי אעפ"י שבחיים אביו קודם לאמו עכ"ז אחר פטירתם שווים הם אצלו וא"כ השתא מה יעשה הבן על כן טוב שהוא יאמר קדיש בשביל שניהם ואם ירצה לשכור אדם אחד שיאמר גם זה קדיש בשביל שניהם הרשות בידו אך אין מחייבין אותו בזה.

שו"ת משפטי עוזיאל כרך א - אורח חיים סימן ב

מדברי כולם נלמוד שאמירת הקדיש או ברכו מפי היתום בצבור, גורמת עליו הוריו מבחינת ברא מזכה אבא. זאת אומרת: זכותו של הבן שהוא המשך צורתו האישית של ההורים נחשבת לזכות הוריו גם אחרי מותם וכמ"ש באגדה שבתשובת הריב"ש - כי זכותו תעמוד אלי ויגן בעדי וכ"כ בספר בית לחם יהודה (בהגהותיו על יו"ד סי' שע"ו) הקדיש הזה אינו תפלה שיתפלל הבן על האב לפני ה' שיעלוהו משאול מטה: אלא זכות ומצוה היא למת כשבנו מקדש ה' ברבים והקהל יענו אחריו אמן והוא הדין שאר מצות וזכויות שעושה הבן אחר מיתת אביו היא כפרה לנפש האב ע"כ וכ"כ בס' זרע אמת (ח"ב סי' קמח). משם ספר מעבר יבוק אמירת קדיש אינה ענין לנחלה אלא כדי שיזכה המת עי"ז שבנו אומר דברי קדושה בצבור, ומכאן מקור פסק רמ"א ז"ל (או"ח סי' קלב, ויו"ד סי' שעו). נהגו לומר על אב ואם קדיש בתרא י"ב חדש וכן נהגו להפטיר בנביא ולהתפלל ערבית במוצאי שבתות וכו' וכשהבן מתפלל ומקדש ברבים פודה אביו ואמו מן הגהינם.

ובחות יאיר (סי' רכ"ב) כתב דהסברא נותנת לומר שגם באמירת קדיש מפי בנות של הנעדרים גורמת העלאת נפש הוריהם, שגם האשה מצווה על קדוש השם, ובעשותה זאת מזכה את הוריה ובבאה"ט (או"ח סי' קלב' ס"ק ה') כתב שגם בני בנים דינם כבנים לענין זה.

אבל בענין הנר שנוהגין להדליק בבית הכנסת ודאי צריך שידליק נר לכל או"א בפ"ע כי דבר זה אפשר לתקנו בכך ולא יעשה נר אחד בשותפות לשניהם ורק אם הוא דל ואין ידו משגת ומוכרח להדליק נר אחד לשניהם יעשה כן דאינו מחוייב לחזור על הפתחים בשביל להדליק נר למנוחתם ודברינו אלה במי שאין ידו משגת לכבדם בנר לכל או"א בפ"ע...

מכל האמור נלמד שמנהג זה הוא רק לבנים שהם יוצאי חלציו שבזכותם זוכים ההורים שהיו סבת היותו, אבל אמירת קדיש של אחרים שאינם קרוביו מסתברא שאין בה כל תועלת להעלאת נפש המת וכן מצאנו מפורש, בתשובות הגאונים ז"ל פרעניות שחייב אדם למקום כי עבר על המצוה הרי הוא כשאר עברות ואין ביד אנוש להקל אותה ממנו בודאי, אבל אם יש צדיק אחר מבקש עליו רחמים וכו', אפשר שהקב"ה מיקל ממנו בזכות בעל הזכות וכו'. ולזכותו למתן שכר אין ביד אדם כל עיקר ואין מעלתו וגדולתו והנאתו מזיו השכינה אלא לפי מעשיו, ואפילו כל צדיקי עולם בקשו עליו רחמים וכל צדקות שנעשו לזכותו אין מועילין לו בזאת ע"כ וכ"כ רבנו האי גאון בתשובתו (ראה אוצר הגאונים מס' חגיגה ד' טו ס' כ"ב).

מדברי תשובתם נראה לכאורה שגם הבנים אינם מקילים עונש אביהם בזכותם כי פורעניות שחייב אדם למקום אין ביד אנוש להקל אותה ממנו, אבל אחרי שרז"ל אמרו ברא מזכה אבא (סנהדרין ק"ד) מוכרחים אנו לפרש דבריהם כי אין ביד אנוש להקל עונשו של המת מבלעדי הבנים הואיל וזכות הבנים הוא זכות עצמי להוריהם שהולידו בנים הגונים ומעולים ומבחינה זו אפשר לומר שלא רק מצילים אותם מדינה של גיהנם אלא אף מעלים אותם במחיצתם של צדיקים.